

УДК 811.161.2'27

Ю. В. Єловська

ТАБУ В МІЖСОБИСТІСНІЙ ВЗАЄМОДІЇ МОВЦІВ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ ТА ПАРЕМІЙ)

Єловська Ю. В. Табу в міжособистісній взаємодії мовців (на матеріалі української фразеології та паремій).

Статтю присвячено проблемі табу в міжособистісній взаємодії українців, мовленнєвій зокрема; зроблено спробу дослідити особливості табування окремих ментальних рис, репрезентованих у фразеології та пареміології української мови. Зокрема розглянуто сферу вад і негативних вчинків, що сприймаються суспільством як небажані й неприпустимі. Аналізовані сталі вислови і паремії постають демонстраторами нормативної регуляції поведінки, прагнення ввічливості, дотримання такту.

Ключові слова: табу, національний характер, фразеологізм, паремія, комунікативна поведінка.

Єловская Ю. В. Табу в межличностном взаимодействии (на материале украинской фразеологии и паремий).

Статья посвящена проблеме табу в межличностном взаимодействии украинцев, в том числе речевом; произведена попытка исследовать особенности табуирования отдельных ментальных качеств, представленных во фразеологии и паремииологии

українського язика. В частности рассмотрена сфера пороков и негативных поступков, которые воспринимаются обществом как нежелательные и недопустимыми. Рассмотренные устойчивые выражения и паремии являются демонстраторами нормативной регуляции поведения, устремления к вежливости, чувства такта.

Ключевые слова: табу, национальный характер, фразеологизм, коммуникативное поведение, паремия.

Yelovska Yu. Taboos in interpersonal interaction (in the Ukrainian phraseology and idioms).

The article deals with the problem of taboos in Ukrainians interpersonal interaction and communication. It also investigates some features of mental taboo traits represented in Ukrainian phraseology and idioms stock. In the focus of this article stands verbalizing the scope of vices and negative acts perceived by society as undesirable and unacceptable. Analyzed set expressions and idioms demonstrate the ways of normative behavior regulation, politeness, respect and tact aspiration.

Key words: taboo, national character, idiom, communicative behavior.

У сучасній лінгвістиці проблема вербалізації окремих комунікативних тактик ще й досі перебуває в периферійній зоні наукового пізнання. Як відомо, вплив суспільних реалій на формування світоглядних орієнтирів представників тієї чи тієї нації є вкрай важливим, адже їх поведінка детермінована законами моралі, нормами, страхами, що перебувають під постійним соціальним контролем. Зазначені явища підпорядковуються віянням часу, моді, політичним або релігійним уподобанням і залишаються в історії й культурі окремого народу не тільки артефактами, мінливими «сторінками епох», а знаковими елементами комунікативної практики. Не викликає сумніву те, що мовні знаки зберігають уявлення народу про етику й естетику буття, фіксують у собі правила взаємодії і тим самим визначають заборони, перестороги на реалізацію певних тем, думок, оцінок тощо.

Усебічний аналіз лінгвоосмислення різноманітних табу в комунікативній практиці українців не став предметом спеціального розгляду українських науковців. На сьогодні тлумачення феномена табу знаходимо в поодиноких вітчизняних лінгвістичних розвідках (Ф. Бацевич, Л. Фроляк, Ю. Заза). Загалом же мовознавці розглядають це явище в поєднанні з процесами евфемізації (Г. Аркушин, В. Великорода, З. Дубенець, В. Леснова, І. Мілева, О. Януш та ін.), у яких подекуди натрапляємо на пояснення терміна «табу».

Мета цієї розвідки полягає в тому, аби виявити особливості актуалізації заборон у мовленнєвій діяльності українців, а саме з'ясувати специфіку реалізації прямих і непрямих табу, що регламентують поведінкові моделі українців, зокрема комунікативні.

Матеріалом дослідження слугували фразеологічні одиниці (ФО), дібрані з академічного словника фразеологізмів української мови [6], а також збірки прислів'їв і приказок [7; 8; 9; 10].

Аналіз статей енциклопедичних словників указує на тісний зв'язок давніх табу з вербальною магією. У певні періоди свого існування людина не відділяла слова не тільки від думки, але й від речі (О. Потебня). Зв'язок між назвою й особою або між назвою й відповідним предметом постає не як вільний і абстрактний між мовою й значенням, а як конкретна єдність. Мовці уникають певних слів (висловів), аби відвернути їхній лихий вплив, а іноді й спрямувати розвиток подій до бажаного результату [4, с. 11]. Варто зазначити, що табу традиційно пов'язують із заборонаю, стихійно породженою умовами реальної дійсності, хоч у ній криються витoki не тільки моральної свідомості індивіда, а й джерела становлення суспільної регламентації, тобто суспільна моральність починає виявляти себе як продукт розвитку індивідуально-моральної свідомості на певному історичному етапі [5, с. 13].

На сучасному етапі табу дещо трансформувало свою природу й набуло нових смислів. Результатом такої трансформації стала переорієнтація захисної функції табу з фізичного забезпечення, пов'язаного з магічним впливом слова, на морально-нормативну, яка ставить за мету збереження «обличчя» комуніканта в процесі комунікації. Із плином часу табу перетворилися на правила, що регламентують поведінку людини в умовах соціальної взаємодії. На думку І. Мілевої, утримуючи риси магічного ставлення до слова, табу в суспільстві стає своєрідною мовленнєвою цензурою [4, с. 12].

Зважаючи на специфіку функціональних особливостей табу, розглянемо заборони, характерні для особистісно-орієнтованого дискурсу, зокрема його побутового підтипу. Побутовий особистісно-орієнтований дискурс окреслює сферу побутового спілкування з урахуванням усіх можливих побутових комунікативних ситуацій у їх тематичному розмаїтті. Нагадаємо, що табуйованою може бути не лише лексема, словосполучення, але й тема спілкування. Зважаючи на специфіку українського побутового дискурсу розмежуємо заборони, пов'язані з тактиками ведення комунікативної взаємодії, а також табу, що охоплюють тематичний простір спілкування Забороненими, а отже табуйованими, стають номінації на позначення людських моральних вад, а також їх обговорення в процесі спілкування. Серед них

виділяємо кілька тематичних груп, а саме: заборони використання комунікативних тактик підлабузництва, розповсюдження пліток і брехні, тактик умисно образливої критики, а також названня й обговорення аморальної поведінки, до якої зараховуємо схильність до шкідливих звичок, зокрема пияцтво й інтимну розпусту. У пропонованій розвідці визначаємо наявність цих табу через корпус українських фразеологізмів і паремій, які приховано або явно викривають згадані негативні риси. Уживаючи ці мовні одиниці, комуніканти намагаються або уникнути прямого називання зазначених вад або, навпаки, підкреслюють свою негативну оцінку щодо них. Розглянемо детальніше виділені тематичні групи.

До першої групи зараховуємо ФО та прислів'я на позначення нечесної мовленнєвої поведінки, пов'язаної з розповсюдженням брехні або частково неправдивої інформації. Здавна брехня вважається великим гріхом, а тому вдавання до подібної тактики в спілкуванні табується. Від брехні застерігає й апостол Павло: «Не кривить словами один проти одного», бо сам Христос назвав її ділом диявола. На підтвердження цього в народі ходить примовка: *Бреши, бреши, гаразд заверши, під кінець правду скажи та й забожись* [2, с. 55]. В українському пареміологічному фонді знаходимо низку паремій на позначення брехні як неприйнятної тактики спілкування й зазначення негативних наслідків її використання: *Як маєш брехати, то краще мовчати!* [9, с. 178]; *Не бачила очком – не говори язичком* [7, с. 189]; *Хто вчора збрехав, тому й завтра не повірять* [9, с. 176]; *Брехні слухають, а брехунів б'ють* [7, с. 192]; *Красно говорить, а слухать нічого* [7, с. 389]; *3 брехні люди не мруть, та інші їм віри не ймуть* [10, с. 109] *Будеш лукавить, так чорт задавить* [3, с. 120–121]; *Брехнею світ перейдеш, а назад не вернешся* [2, с. 55]. Наведені прислів'я чітко показують альтернативні способи уникання неправдивої інформації (*краще мовчати*) й наслідки брехні (*тому й завтра не повірять, віри не ймуть, брехунів б'ють, назад не вернешся*), а тому є застереженнями від подібної мовленнєвої поведінки.

Близькою в цьому сенсі є тематична підгрупа сталих висловів, що об'єднує ФО з семантичною основою «розповсюдження пліток і пересудів». Наприклад: *плескати язиком* [6, с. 518] (зневажливо поширювати неправдиву інформацію), *злі/лихі язики* (особи, що пліткують) [5, с. 786], *язик як лопатень/помело/млин/до землі* (властивість людини забагато говорити, пліткувати) [6, с. 785]. На необхідність обережного ставлення людини до вибору тактик спілкування імпліцитно

вказує й паремія *Як ми до людей, так і люди про нас говорять* [8, с. 183]. Причинно-наслідкова конструкція *як...так* підкреслює залежність результату спілкування від обраної мовцем тактики. Відповідно, ведення беззмістовних брехливих балачок і пліткування мають негативний вплив не лише на тих, проти кого вони спрямовані, а й на самих адресантів.

Своєрідною альтернативною тактикою, яка стає способом додержання цієї заборони й уникнення небажаних наслідків, є тактика мовчання, імпліцитно виражена фраземами *ні (ані) чичирк* [6, с. 765]; *ні пари з уст* [6, с. 140]; *прищипнути язика* [6, с. 570], *ні гу-гу* [6, с.174], *ні мур-мур* [6, с. 412], *придержати/держати язика за зубами* [6, с. 559], *рот на замок* [6, с. 240], *зав'язати язика* [6, с. 240], що позначають припинення процесу говоріння.

Друга група представлена сталими виразами й прислів'ями, що демонструють негативне ставлення українців до підлабузництва. Наведені нижче паремії ілюструють імпліцитне застереження: *Голос, як сурмонька, – але ж чортова думонька* [8, с. 183]; *Янгольський голосок, а чортова думонька* [8, с. 165]; *Слово з маслечком, а чортова думка* [9, с. 364]. Несхвалення такої комунікативної поведінки підкреслюється через контрастні порівняльні протиставлення: *голос, як сурмонька, янгольський голосок* (мелодійний, добрий, благодієтворний) – *чортова думонька* (недобра, погана, зловісна, ворожа). Наведені паремії виступають імпліцитною пересторогою для комуніканта й попереджають, що за улесливими й начебто доброзичливими мовними засобами, які використовує мовець, здебільшого криються лихі й негідні наміри та інтенції співрозмовника. Зважимо й на те, що лексема *чортова* в уявленнях українців асоціюється з нечистою силою, демонами, бісами, які мають владу й силу над грішними душами [2, с. 643]. Ось чому людина, вдаючись до подібної тактики й автоматично отримуючи відповідну оцінку свого комунікативного наміру (*чортова думонька*), пов'язує себе зі злими потойбійними силами, що є великим гріхом, а, отже, забороняється.

Третя група репрезентована фраземами, у яких увиразнена негативна оцінка знущання над кимось за допомогою слова, насмішкувата поведінка, образливої критика. Такі комунікативні тактики однозначно засуджуються комунікантами, і, відповідно, їх намагаються уникати або максимально нейтралізувати негативний вплив. Наприклад, *ФО язик як бритва* [6, с. 786]; *лихий на язик* [6, с. 337]; *різкий на язик* [6, с. 599]; *гострий язик* [6, с. 785] негативно оцінюють мовця, який

використовує в спілкуванні неприйнятні, неввічливі або табуйовані засоби й тактики. Схожою за семантикою є низка двокомпонентних дієслівних ФО *брати на кпини* [6, с. 44]; *брати під обстріл* [6, с. 42]; *брати на пушку (на понт)* [6, с. 42]; *брати на мушку (на приціл)* [6, с. 41]; *брати на Бога* [5, с. 41]; *брати на бас* [6, с. 41]; *бити словом* [6, с. 29]. Наведені приклади ілюструють поведінку мовців, які намагаються дошкуляти кому-небудь критичними й різкими зауваженнями, мають намір покепкувати, поглузувати або висміяти співрозмовника, умисно причинивши йому особисту образу, що є небажаним й імпліцитно забороненим у спілкуванні.

Четверта група охоплює фразеологізми, що евфемізують номінації на позначення горілчаних виробів і алкоголю (*грішна вода* [6, с. 121]; *скляний бог* [6, с. 34]; *зелений змії* [6, с. 267], *адамові слізки* [6, с. 667]), людей у стані алкогольного сп'яніння (*лика не в'яже* [5, с. 144], *під мухою* [6, с. 413], *у свинячий писк* [6, с. 503], *ледве триматися на ногах* [6, с. 723]), процес зловживання спиртних напоїв (*в горілці киснути* [6, с. 295], *лизнути скляного бога* [6, с. 334], *перехилити (перекидати) чарку (по чарці) до дна* [6, с. 499], *заглядати (зазирати) в чарку* [6, с. 241], *полоскатися в горілці (вині)* [6, с. 539], *роздавити (роздушити) півлітру (чвертку, пляшку)* [6, с. 608]). Український народ здавна не схвалює надмірного захоплення горілкою і пов'язує її з нечистою силою [2, с. 145]. Ураховуючи розмаїття альтернативних номінацій горілчаних виробів (*грішна вода, зелений змії, скляний бог*), припускаємо, що тема вживання алкогольних напоїв, а також лексеми на їх позначення, є до певної міри табуйованими в українській мовленнєвій практиці. Імовірно, у минулому заборона була спричинена міфологічним світоглядом українців і вірою в магічну силу слова. Сучасні непрямі описові конструкції, скоріш за все, правильно відносити до тактик збереження «обличчя адресата». Уживання прямих номінацій викриває особистісні вади людини, її психологічну слабкість і залежність від спиртних напоїв, а отже, спричиняє психологічний дискомфорт у спілкуванні й здебільшого призводить до комунікативних невдач.

У **п'ятій групі** узагальнюємо ілюстрації евфемістичного позначення людських вад у міжособистісних стосунках чоловіка й дружини. Нагадаємо, услід за В. Жайворонком, що родина для українців є традиційним символом душевного порятунку, затишку, ключовою ланкою родоводу, з характерною високою моральністю

стосунків [2, с. 504]. Тому порушення сімейної святості сторонніми стосунками сприймається вкрай негативно. Недодержання цього табу розглядається не просто як втрата довіри та єдності в родині, але межує з гріхом. Яскравим прикладом такого розуміння суті адюльтеру стають ФО *взяти гріх на душу* [6, с. 39], *впадати/входить в гріх* [6, с. 125], *не боятися гріха* [6, с. 37], *крутити роман* [6, с. 318]. Лексема *гріх* у свідомості українців асоціюється з чимось поганим, непорядним, хибним і помилковим, з тим, що є недобрим, недозволеним [1, с. 262], і отже, табуйованим. Схожою в цьому сенсі є характеристика поведінки незаміжніх дівчат, що виявляють надмірну увагу до протилежної статі. Несхвалення подібної тактики спостерігаємо в стійких словосполученнях *бігати (тягнутися) хвостом* [6, с. 31]; *баламутити голову* [6, с. 23]; *вішатися (кидатися, чіплятися) на шию* [6, с. 114] у значенні «нав'язуватися комусь, бути одержимим кимось, настирливо домагаючись прихильності, взаємності, (про жінок у ставленні до чоловіків)» [6, с. 114]. Відкрите обговорення цих хиб поведінки вважається неприйнятним.

Отже, аналіз мовних фактів українського паремійного й фразеологічного фонду дає змогу виокремити в побутовому спілкуванні норми, що стосуються вибору комунікативних тактик спілкування й поведінкових моделей соціальної взаємодії. Так, табуйованими стають комунікативні тактики брехні, пліткування й словесного підлабузництва, оскільки їх використання спричиняє негативні наслідки для всіх учасників комунікативного процесу. Серед поведінкових моделей украї несхвальним вважається аморальна поведінка людини, зокрема алкогольна залежність чи схильність до адюльтеру. Відкрите обговорення цих вад в українській мовленнєвій практиці стає до певної міри табуйованим, оскільки спричиняє негативні емоційні реакції співрозмовників. Лінгвістична актуалізація цих табу виявляється імпліцитно через зневажливу конотацію лексичних одиниць, порівняльні контрастні й причинно-наслідкові конструкції, а також мовні знаки, що апелюють до концептів, властивих українському світосприйняттю.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / [уклад. В. Т. Бусел]. – К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
2. Знаки української етнокультури : [словник-довідник] / авт.-уклад. Жайворонок В. В. – К. : Довіра, 2006. – 706 с.

3. Космеда Т. А. Комунікативний кодекс українців у пареміях : тлумачний словник нового типу / Т. А. Космеда, Т. Ф. Осіпова. – Дрогобич : Коло, 2010. – 272 с.
4. Мілева І. В. Евфемізація і дисфемізація у фразеотворенні говірок сходу України : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / І. В. Мілева. – Луганськ, 2005. – 22 с.
5. Парфьонова Оксана Ігорівна. Традиції в моральній культурі українського народу (друга половина XIX–XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 17.00.01 «Теорія та історія культури» / О. І. Парфьонова. – К., 2004. – 19 с.
6. Словник фразеологізмів української мови / [уклад. В. М. Білоноженко та ін.]. – К. : Наукова думка, 2003. – 1104 с.
7. Українські народні прислів'я і приказки / [упоряд. Х. Ю. Бернінська]. – К. : Видавництво Академії наук УРСР, 1954. – 446 с.
8. Українські народні прислів'я і приказки / [упоряд. Т. М. Панасенко]. – Х. : Фоліо, 2004. – 351 с.
9. Українські народні прислів'я та приказки людьми / [упоряд. В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут]. – К. : Держ. вид. худ. літ-ри, 1963. – 790 с.
10. Усі крилаті вислови, прислів'я, приказки, загадки / [уклад. Н. В. Курганова]. – Х. : ТОРНІСТ ПЛЮС, 2006. – 320 с.

Стаття надійшла до редакції 27.09.2014 р.